

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
molnar.cecilia@nytud.hun-ren.hu
<https://orcid.org/0000-0002-6759-9551>

Molnár Cecília Sarolta: Mit és hogyan kérdez az, aki mindent tud?
Alkalmazott Nyelvtudomány, Különszám, 2024/1. szám, 37–59.
doi:<http://dx.doi.org/10.18460/ANY.K.2024.1.003>

Mit és hogyan kérdez az, aki mindent tud?

An omniscient asks: what and how?

God is omniscient and omnipotent according to the Judeo-Christian tradition; Gospels testify that Jesus is the incarnation of God. Yet Gospels present Jesus as someone asking questions. The aim of the present paper is to give an overview of the formal and pragmatic characteristics of the questions asked by Jesus in the modern Hungarian translations of the Gospels of Luke and John. The form of these questions is varied as to whether they are marked by the *-e* interrogative particle or not; whether they are put in a negative form; whether they contain a particle expressing bias (*ugye, vajon*, etc.). Different translations sometimes apply different forms, and these forms may lead to different interpretations in a given context. The paper presents by means of three case studies some examples of different translations having different interpretative possibilities.

Keywords: interrogative, question, bias, context, pragmatics, Bible translations

Bevezetés

A Biblia változatos regiszterű és stílusú könyveiben, így már a Teremtés könyvében is sok kérdést tartalmaz. A legelső kérdést a kígyó teszi fel Évának. „Miért parancsolta meg nektek Isten, hogy a kert egyetlen fájáról se egyetek?” (1Móz 3,1b) – hangzik a magyar fordítású Neovulgáta (a továbbiakban: KNV-1997); „Csakugyan azt mondta Isten, hogy a kert egyetlen fájáról sem ehettek?” – hangzik a Magyar Bibliatársulat revideált új fordítása (a továbbiakban: RÚF-2014) szerint ugyanez.^{1,2} Ez az első kérdés rögtön magára vonja a figyelmünket, mert a két idézett fordítás különböző formájú kérdéseket használ: a KNV-1997 egy kiegészítendő, míg a RÚF-2014 egy eldöntendő kérdést. Közös bennük, hogy mindkettő egy hamis állítás köré épül: a KNV-1997 fordításában a kiegészítendő kérdésnek van egy hamis előfeltevése, míg a RÚF-2014 fordítás expliciten rákérdez az Istennek tulajdonított állítás igazságára. Éva, első válaszában éppen erre reagál: „A kertben levő fák gyümölcséből ehetünk. Hogy azonban a kert közepén levő fa gyümölcséből ne együnk, és hogy ahhoz ne nyúljunk, azt azért parancsolta meg nekünk Isten, hogy meg ne találjunk halni.” (1Móz 3,2b–3; KNV-1997); illetve „A kert fáinak

¹ A Bibliából származó magyar nyelvű szövegeket az Egyesített Bibliaolvasó oldalról (<https://ebo.kre.hu/>) veszem; a fordításokat az ott használatos (és tulajdonképpen általános) rövidítésekkel különböztetem meg. Az ószövetségi szövegek héber, illetve az újszövetségi szövegek görög változatát, ahol szükséges, a Bible Hub oldal segítségével ellenőrzöm.

² Erdemes itt megjegyezni, hogy szerkezetileg a héber szöveghez a RÚF-2014-féle magyaráítás áll közelebb.

gyümölcséből ehetünk, csak annak a fának a gyümölcséről, amely a kert közepén áll, mondta Isten: Ne egyetek abból, ne is érintsetek, hogy meg ne haljatok!” (1Móz 3,2b–3; RÚF-2014). De a két különböző kérdés után ennek a reakciónak eltérő a hatása: a KNV-1997 fordítása esetében Éva a hamis előfeltevésre reagál, azt utasítja vissza, míg a RÚF-2014 fordításban valóban a kérdésre adja meg a választ. A kígyó első kérdése aztán továbbiakat von maga után; a következőt maga Isten teszi fel, az ember bűnbeesése után: „Hol vagy?” (1Móz 3,9b) – kérdezi az embertől, majd az ember válaszai újabb kérdéseket szülnek: „Ki adta tudtadra, hogy meztelen vagy?” (1Móz 3,11b; KNV-1997). Isten harmadik kérdése már erősen elfogult kérdés, legalábbis a magyar fordítások szerint: „*Csak nem* ettél arról a fáról, amelyről megparancsoltam neked, hogy ne egyél?” (KNV-1997); illetve: „*Talán* ettél arról a fáról, amelyről azt parancsoltam, hogy ne egyél?” (RÚF-2014; 1Móz 3,11c).³

Már az idézett néhány versből is kitűnik, hogy a kérdéseknek, azok formájának (azaz különböző megfogalmazásainak a különböző fordításokban) szerepe van a szövegek értelmezésében: a különböző kérdő formák különböző értelmezéseket engedhetnek meg. A kérdés formájából ugyanis – implicit nyelvi tudásunk által – sokféle kontextuális információra tudunk következtetni, például a címzettekkel közös, megosztott tudásra; a kérdező birtokában lévő információkra; a kérdező szándékára és (a válaszra vonatkozó) preferenciáira; arra, hogy milyen viszonyban van a kérdező a beszélgetőpartnerével. Mindennek vizsgálatához a nyelvek grammatikájának és pragmatikájának szisztematikus összefüggéseiről alkotott nyelvészeti tudás keretet adhat. Szem előtt kell azonban tartani azt, hogy ez a nyelvészeti tudás köznapi párbeszédnek jellegzetességeinek vizsgálatára épül, nem pedig írott nyelvekére, és még kevésbé olyan különleges státusú szövegekére, amilyenek a vallási diskurzusba tartozó szövegek (például a Biblia).

A legfontosabb módszertani szempont, hogy az írott, (tág értelemben vett) irodalmi szövegek kérdései legalább két szinten értelmezhetők: egyfelől a szövegvilágon belül, a szereplők egymás közötti kommunikációjának szintjén, másfelől a szövegvilágon kívül, az „implicit szerzőnek” az „implicit olvasóval” folytatott párbeszédben (l. Botha, 1991: 74–76).⁴ Ebben a tanulmányban az elemzés mindvégig az első szinten marad: a kérdések értelmezését a szövegvilágon belül, a szereplők közötti párbeszédben kísérel meg.

A vallási diskurzus szövegtípusai abból a szempontból is eltérnek a köznapi (de akár az irodalmi szövegektől is), hogy mind eredetüket tekintve (sugalmazott szövegek), mind pedig a szövegek bizonyos szereplőit tekintve különleges státuszúak. Thomas Kohlen (2010) a vallási diskurzusoknak ezt a különleges

³ A héber kérdő mondatban nincs formailag jelölve az elfogultság; a ך (h^a) kérdő partikula szerepel benne; az idézetekben a kiemelések tőlem származnak.

⁴ Ebben a tanulmányban, jóllehet tudatában vagyok annak, hogy a fenti megfogalmazás irodalomelméleti, hermeneutikai szempontból pontatlan és leegyszerűsítő, nem foglalkozom az értelmezési szintek pontosabb megkülönböztetésével, hanem a nyelvi jelenségekre, illetve azok pragmatikai aspektusára.

státuszú szereplőjét *transzcendentális autoritás*nak nevezi. A Szentírás szövegében maga Isten, az Evangéliumokban pedig Jézus nem olyan státuszú megszólaló, mint a többi szereplő; és ezt nyelvészeti elemzésünkben is szem előtt kell tartanunk. Abban az esetben pedig – ahogy a Szentírás szövegében nemegyszer – a kérdező maga Isten, akkor kérdéseinek értelmezése teológiai relevanciával is bír. Ha Isten mindent tud, miért van szükség arra, hogy kérdezzen? Kérdései pusztán pedagógiai vagy retorikai célúak? Tehát nem is valódi kérdések, csak nyelvtanilag tűnnek annak? Ebben a tanulmányban ezeket a kérdéseket a nyelvészeti elemzés eszköztárával igyekszem megközelíteni, így a válaszom a nyelvészet szemszögéből közelíti meg a fenti kérdéseket.

Jelen tanulmány tehát a nyelvtudomány szemszögéből vizsgálja az evangéliumok modern magyar fordításaiban előforduló kérdéseket. Célja kettős: egyfelől be kívánja mutatni azokat a nyelvészeti módszereket és fogalmakat, amelyek hozzájárulhatnak a bibliai szövegek pontosabb értelmezéséhez; másfelől amellet kíván érvelni, hogy miért releváns a különböző bibliafordítások eltérő kérdő formáinak nyelvészeti vizsgálata. Mindezt Lukács és János evangéliumának magyar fordításaiban előforduló, Jézus által feltett eldöntendő kérdések vizsgálatán keresztül teszi. Az *Érdemes-e a Biblia kérdéseit nyelvészeti szempontból vizsgálni?* részben nyelvészeti elemzésem eszköztárát és legfontosabb fogalmait írom le; majd a *Kérdő mondatok és kérdések az evangéliumokban* részben a vizsgált evangéliumfordítások adatbázisát, elemzésem alapját mutatom be; végül a tanulmány *Három esettanulmány: Eldöntendő kérdések – Valódi kérdések?* részében három „esettanulmányon” keresztül közelítem meg a két vizsgált evangéliumban előforduló kérdések kapcsán felmerülő érdekes jelenségeket és értelmezési dilemmákat.

Érdemes-e a Biblia kérdéseit nyelvészeti szempontból vizsgálni?

Ahogy a bevezetőben rámutattam, a Biblia kérdéseinek (és egyúttal a rájuk adott válaszoknak) vizsgálata különböző értelmezésekhez, és akár eltérő teológiai következtetésekhez is vezethet. Biblikus teológusok foglalkoznak a kérdések szerepével, azok stílus- és szövegszervező elveivel a Biblia különböző könyveiben, így az egyes evangéliumokban. Paul Elbert (2004) a Lukács-evangélium kérdéseinek és narratív stílusának összefüggéseivel foglalkozik; ő a görög szövegben 152 kérdést azonosít Lukács evangéliumában,⁵ és ezekről tesz strukturális és tartalmi megállapításokat a szöveg stílusának vonatkozásában. Douglas Estes (2013) a János-evangélium kérdéseinek szentel egy egész monográfiát, ami a kérdéseknek és azok vizsgálatának egyfajta „rehabilitációja” is kíván lenni. Rendszerezi a kérdéseket „típusuk” szerint, ez a tipológia azonban nem nyelvészeti, és elkészítésének módszerei sem explicitek. Mindkét idézett munka teológiai kérdésfeltevésű, és a nyelvészeti terminológiát eszközként használja elemzéséhez.

⁵ A kérdések azonosításának módszere a tanulmányban nincs expliciten leírva.

Mit adhat hozzá a bibliai szövegek vizsgálatához a modern nyelvészet – legyen szó akár az eredeti szövegek, akár az egyes fordítások szövegeinek a vizsgálatáról? Először is, módszert adhat a kérdések azonosításához és típusaik megkülönböztetéséhez azáltal, hogy különböző elemzési szinteken (forma – jelentés – nyelvhasználat) definiálja a hétköznapi nyelvben *kérdésnek* nevezett jelenségek egyes aspektusait; erről lesz szó bővebben a *Kérdő mondatok és kérdések* részben. Másodsor, e szisztematikus vizsgálat eredményeképpen, világos megkülönböztetések tehetők a kérdő és a nem kérdő formák, a kérdések kanonikus és nem kanonikus használatait illetően, mindezek univerzálisnak tekinthető és nyelvspecifikus tulajdonságait is figyelembe véve; erről lesz szó a *Kérdő mondatok és kérdések a Bibliában* részben.

Kérdő mondatok és kérdések

A *kérdés* terminus a laikus (nem nyelvész) nyelvhasználó számára vonatkozhat egy adott megnyilatkozás *formájára* (van benne kérdőszó, kérdő dallammal ejtjük, írásban: kérdőjel van a végén, van benne valamilyen kérdésre utaló nyelvi elem: *vajon*, *-e*), *jelentésére* (önmagában hiányos, információval ki kell egészíteni), vagy a megnyilatkozásnak *a beszélgetésben betöltött szerepére* (információt, választ, megerősítést vagy cáfolatot, vár a beszélgetőpartnertől). Hogy tisztábban lássuk, hogy egy adott, az ilyen tág értelemben vett kérdésekkel kapcsolatos jelenség milyen tulajdonságokkal bír, érdemes a vizsgálatnak ezt a három szintjét következetesen megkülönböztetni.

A forma szintjén *kérdő mondatokról* (*interrogatívumokról*) beszélünk. Ez a mondatípus nyelvenként eltérő formai jegyekkel rendelkezhet: például az angolban vagy a németben az alany és az állítmány inverziója jelöli formailag, hogy eldöntendő kérdő mondatról van szó (1a–b), míg a magyarban a szórend nem mérvadó; vagy a megnyilatkozás utolsó intonációs egységén induló emelkedő-eső dallam (1c), vagy, bizonyos dialektusokban, az *-e* partikula (1d) jelöli az eldöntendő kérdő mondatot. Az (1e) abban különbözik az (1c)-től, hogy minden tartalmas összetevőjét emelkedő-eső dallammal ejtjük; ez a mondat csak speciális kontextusokban használható, mert nem pusztán információt kér, hanem a beszélő elfogultságát, bizonyos esetekben csodálkozását, meglepődését is kifejezi. A (1e) típusú megnyilatkozásokat a szakirodalom deklaratív kérdéseknek nevezi, és kérdő mondati mivoltuk könnyen megkérdőjelezhető, és kijelentő mondati jellegük bizonyítható (Gunlogson, 1999; Gyuris, 2019; Kiss, 2022); ezek bemutatására és magyarázatára a későbbiekben még visszatérek.

(1) a.	Did Eve eat the apple?	a'.	Eve ate the apple.
b.	Hat Ewa den Apfel gegessen?	b'.	Ewa hat den Apfel gegessen.

c.	Éva megette az ^almát? ⁶	c'.	Éva megette az almát.\
d.	Éva megette-e az almát?	d'.	Éva megette az almát.\
e.	^Éva ^megette az ^almát?	e'.	Éva megette az almát.\

Az (1a'–d') példákban a kérdő mondatoknak „megfeleltethető” kijelentő (deklaratív) mondatok találhatóak; ezek egyben az eldöntendő kérdő mondatokra adható pozitív válaszoknak is megfelelnek. Látható tehát, hogy a kérdő mondatot a kijelentőtől valamilyen formai jelölő különbözteti meg. Ezekben a formai jelölőkön kívül vannak olyan nyelvtani tulajdonságok (tesztek) is, amelyek segítenek egy adott mondat típusának a megállapításában. Kenesei István (1992: 691) a beágyazott kérdéseket vizsgálva, Kálmán László (2001: 98) pedig a főmondati kérdések kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyarban minden kérdő mondatba behelyezhető a *vajon* partikula. A nemzetközi szakirodalomban pedig elterjedt az a megfigyelés, hogy a kérdő mondatokba mindig helyezhetők ún. negatív polaritású elemek (*negative polarity item*; NPI) mint például az angol *ever*, vagy a magyar *valaha is* (a magyarra l. Tóth, 1999).

A kérdő mondatok legtöbbször (de korántsem mindig!) *kérdést* fejeznek ki. A jelentés szintjén tehát kérdésekről beszélhetünk; ezek a mondatok nyitottak, valamilyen információ hiányzik belőlük az állításokhoz viszonyítva. A formális szemantikai megközelítések a kérdések jelentését a rájuk adható lehetséges (vagy igaz) válaszok halmazával definiálják.

- (2) a. K: Éva megette az almát? $\{p?\}$
 V₁: Igen, megette. $\{p\}$
 V₂: Nem, nem ette meg. $\{\neg p\}$
- b. K: Éva nem ette meg az almát? $\{\neg p?\}$
 V₁: Nem, nem ette meg. $\{\neg p\}$
 V₂: De, megette. $\{p\}$

A (2)-ben az eldöntendő kérdések jelentésének egy lehetséges megadási módját szemléltetem. Az eldöntendő kérdés jelentése egy kételemű propozícióhalmaz, amely az eldöntendő kérdés kijelentő mondati magjának megfelelő propozíciót (p), és annak a tagadását ($\neg p$, azaz '*nem igaz, hogy p*') tartalmazza (Hamblin, 1973). Ilyen módon határozva meg a kérdések jelentését, a (2a)-ban és a (2b)-ben szereplő kérdések szinonimáknak tekinthetők, hiszen a jelentésük megegyezik (a $\{p, \neg p\}$ propozícióhalmaz). Világos azonban, hogy (2a) és (2b) nem ugyanolyan beszédhelyzetekben használhatók sikeresen. Ezért a kérdő

⁶ A példákban a ^ az emelkedő-eső dallamot jelöli. Ez a semleges eldöntendő kérdő mondatokban, amilyen az (1c) az utolsó intonációs egység dallama, amely az utolsó előtti szótagon éri el a csúcspontját, és onnan meredeken esik a mondat végéig. Az (1e) mondatban minden tartalmas összetevőn indul ilyen emelkedő-eső dallam. A \ az eső karaktert jelöli; ez a kijelentő mondatok jellegzetes dallama.

mondatok formájának, és a kérdések jelentésének a vizsgálatán túl szükség van a *kérdések használatának* a vizsgálatára is. Tekintsük a következő helyzeteket:

(3) *Helyzet:* *A* elcsomagolt *B*-nek uzsonnára egy almát. *A* látja hazaérni *B*-t.

- a. A: Megetted az ^almát?
- b. A: #Nem etted meg az almát?
- c. A: #^Megetted az ^almát?

(4) *Helyzet:* *A* kikészített a konyhaasztalra egy kosár gyümölcsöt, amelyben volt egy alma is. Megkérte *B*-t, hogy ha gyümölcsöt eszik, ne az almát egye meg, majd kiment. Amikor újra belép a konyhába, látja, hogy a gyümölcsöskosárból hiányzik az alma.

- a. A: #Megetted az ^almát?
- b. A: #Nem etted meg az almát?
- c. A: ^Megetted az ^almát?

A (3)-ban leírt helyzetben az *A* beszélőnek semmilyen információja nincs az általa korábban *B*-nek adott alma sorsáról, így csak a (3a)-ban található *semleges*, információkérő kérdést használhatja sikerrel. A (3b)-ben található negatív formájú kérdést akkor tehetné fel, ha valamiből azt sejtene, hogy *B* nem ette meg az almát. Ezzel szemben a (3c)-ben található *elfogult kérdést*, ami formáját tekintve ún. deklaratív kérdés a (4)-ben leírt helyzetben tudja sikerrel használni (ezért (4c)-ben megismételtük), amelyben olyan evidencia van jelen (az alma eltűnt), ami azt valószínűsíti, hogy *A* kérése ellenére *B* mégis megette az almát. Ebben a helyzetben viszont a (4a)-ban található *semleges kérdés* nem használható sikeresen. A (3)–(4) példák alapján azt látjuk tehát, hogy a különböző kérdő mondati és kérdést kifejező formák *használati feltételei* különbözőek. A nyelvészeti pragmatika ezeket a használati feltételeket igyekszik leírni, rendszerezni és általános elvekkel magyarázni.⁷

A (4c)-ben szereplő *deklaratív kérdés* arra is jó példa, hogy a mondat típusok és az általuk végrehajtott cselekvések, a beszédaktusok nem feleltethetők meg egy az egyben egymásnak. A (4c) formáját tekintve nem kérdő mondat (hiszen nem egy emelkedő-eső dallamot tartalmaz, hanem többet), és a kérdő mondat szintaktikai tesztjei is ezt erősítik meg (nem tehető bele a *vajon* szócska, sem pedig negatív polaritású elem – l. Gyuris, 2019; Kiss, 2022). Szólnak érvek amellet, hogy formailag kijelentő mondatnak tekintjük. Ugyanakkor az is világos, hogy az ilyen megnyilatkozásra a beszélő sokszor választ vár, és elfogult kérdést fejez ki vele. Ugyanígy, a formailag a kérdő mondat típusba tartozó megnyilatkozások a használatban sokszor nem kérdést valósítanak meg, hanem kérést (pl. *Ide tudnád adni a sót?* – 'Add ide a sót, légy szíves!'), vagy éppen állítást (pl. *Vajon ki ne szeretne boldogan élni?* – 'Mindenki szeretne boldogan élni.').

⁷ A magyar kérdő mondati formák használati feltételeire vonatkozóan kísérletes pragmatikai eredmények is rendelkezésünkre állnak, l. Gyuris et al. (2017).

Kérdő mondatok és kérdések a Bibliában

A fentiekből látható, hogy a kérdések legalább három szinten vizsgálhatók: (i) a nyelvi forma szintjén, hogy kérdő vagy más mondatípusba tartoznak-e; (ii) a jelentés szintjén, hogy hogyan adható meg a rájuk adható válaszok halmaza; és (iii) a használat szintjén, hogy mely helyzetekben használhatóak sikerrel, és melyekben nem. Láttuk azt is, hogy a magyar kérdő mondatok és kérdések létrehozásában (ahogy más nyelvekben is), nagy szerepe van a prozódiónak, a megnyilatkozás dallamának, illetve az ún. partikuláknak, amilyen az *-e* vagy az *ugye*.⁸ Mielőtt szemügyre vennénk az evangéliumokban előforduló kérdéseket, érdemes számba venni a beszélt nyelvi kérdések és az írott nyelvi, különösen a Bibliában előforduló kérdések vizsgálatának jellegzetességeit.

Míg beszélt nyelvi adatok esetén a megnyilatkozások dallama adott és (jó esetben) hozzáférhető, addig írott nyelvi adatok esetén nincs információnk a hangzásról. Ennek következtében a mondatípus és a kérdő jelleg megállapítása csak közvetetten lehetséges, és mindig értelmezés eredménye. Írott szövegek esetében az írásjelek jelenthetnek kiindulópontot a mondatípus (és a beszédaktus) megállapításában, de a Biblia szövegével kapcsolatosan tudnunk kell, hogy a héber, illetve az Újszövetség esetében a görög szöveg nem tartalmaz írásjeleket. A szövegekben az írásjelek kitétele szintén értelmezői tevékenység eredménye, továbbá maga a fordítás is értelmezés. Ebben a tanulmányban a magyar nyelvű evangélium-fordítások kérdéseivel foglalkozom, így megállapításaim csak a vizsgált magyar fordításokra lehetnek érvényesek.

Míg a hétköznapi beszélt nyelvi dialógusokban a kommunikáció a partnerek között közvetlenül és egyetlen szinten zajlik, addig a konstruált, írott nyelvi kommunikáció ennél jóval bonyolultabb képet mutat, illetve legalább két szinten értelmezhető. Egyrészt zajlik kommunikáció az írott nyelvi szöveg szereplői között, másrészt zajlik párbeszéd a szöveg elbeszélője (implicit szerzője⁹) és a mindenkori olvasója (implicit olvasó) között (erről lásd bővebben: Botha, 1991). Ebben a tanulmányban a párbeszédet csak az előbbi szinten, tehát a szereplők közötti, a mű világán belüli szinten fogom megvizsgálni. Erre építve majd egy későbbi kutatási fázisban válik lehetségessé a második szint vizsgálata.

A hétköznapi kommunikációban a beszédhelyzetek sokszor összetettek, bonyolultak; a beszélgetőpartnerek implicit és explicit egyéni, illetve megosztott (közös) tudása korlátozott egymásról, és magáról a helyzetről is. Így mindezek a tényezők nehezen és csak korlátozottan rekonstruálhatók az ilyen párbeszéd elemzése során. Ezen túlmenően a spontán, beszélt nyelvi dialógusok tele vannak töredékes, befejezetlen, hiányos megnyilatkozásokkal. Mindezek nehezítik mind a forma, mind pedig a jelentés rekonstruálását, így az elemzést is. Ezzel szemben az írott nyelvi, elbeszélő szövegekben az egyes beszélők megnyilatkozásainak a kontextusa, a beszélők alapvető viszonyai, a szereplő

⁸ A nyelvi jelölők mellett számos kontextuális, nem nyelvi tényező is szerepet játszik abban, hogy egy adott megnyilatkozást kérdésként értelmezzünk.

⁹ Aki nem azonos a valós szerző személyével.

egyéni és közös tudása könnyebben rekonstruálható a narratív részek alapján. A beszélgetőpartnerek megnyilatkozásai általában teljes, vagy jól értelmezhető, rekonstruálható formában jelennek meg.

Jelentős különbség még a vallási és a nem vallási diskurzusba tartozó szövegek között, hogy az előbbieknél egyfelől az „eredete”, másfelől – legalábbis, ha a Bibliáról beszélünk – az egyik szereplője nem emberi, hanem transzcendentális autoritás (l. Kohnen, 2010). Amikor az evangéliumok párbeszédeit vizsgáljuk pragmatikai szempontból, nem tekinthetünk el ettől a sajátosságtól, amely ennek a diskurzusfajtának a jellemzője.

Kérdő mondatok és kérdések az evangéliumokban

Az evangéliumok fordításaiban előforduló kérdő mondatok és kérdésként azonosítható beszédaktusok vizsgálatához egy kérdésadatbázist hoztam létre, amely jelenleg Lukács és János evangéliumának modern (vagy „modernizált”) magyar fordításaiban található, kérdőjellel jelölt mondatait tartalmazza. Ezt a kérdésadatbázist az angol *question* (’kérdés’) és *gospel* (’evangélium’) szavak összevonásával *Qospel*-nek neveztem el, és a továbbiakban így utalok majd rá. Ebben az alfejezetben először magát az adatbázist mutatom be (*A Qospel adatbázis*), majd a Lukács- (*A Lukács-evangélium kérdései*), illetve a János-evangélium (*A János-evangélium kérdései*) általános jellemzőit, és kérdéseiről az adatbázis alapján elmondható általánosságokat összesítem.

A Qospel adatbázis

Az adatbázis létrehozásakor operacionalizálni kellett, mely mondatok kerüljenek az adatbázisba, és melyek maradjanak ki belőle. A *Kérdő mondatok és kérdések* alfejezetből láthatóvá válhatott, hogy az, hogy mit tekinthetünk kérdésnek korántsem mindig egyértelmű. Az adatbázis összeállítása teljes mértékben manuálisan történt; minden olyan mondat, amelynek a végén „?” volt az alapul választott KNV-1997 fordításban, bekerült az adatbázisba, továbbá ezeknek a mondatoknak megfelelő mondatok más, 20–21. századi fordításokban. A katolikus fordítások közül az adatbázisba került a BD-1951, a SZIT-1973, és az STL-2017; míg a protestáns fordítások közül a revideált Károli-Biblia (KG-1908)¹⁰ és a RUF-2014 került bele.¹¹

Ezek a kérdőjeles mondatok nem izolálva, hanem kontextusukkal, alapvető kontextuális információkkal (pl. ki a beszélő, kik a címzettek, vár-e választ a beszélő, van-e rá válasz) szerepelnek. Mindezek mellett a célmondatok alapvető nyelvészeti elemzését tartalmazza az adatbázis: a mondattípust; azt, hogy az adott mondat főmondat-e vagy beágyazott; ha kérdő mondat, akkor annak a

¹⁰ A „modern fordítások” sorából a KG-1908 némileg kilóg, nemcsak azért, mert a 20. század elején készült és adták ki, hanem azért is, mert nyelve már akkor is archaizálónak számított.

¹¹ Érdeemes megjegyezni, hogy az egyes fordítások is, illetve a katolikus és a protestáns hagyomány fordítási hagyomány különböző alapszövegekre és különböző kommentárookra, kritikai kiadásokra megy vissza. Mivel ebben a tanulmányban ezeknek a filológiai különbségeknek nincs jelentőségük, ezzel a továbbiakban nem foglalkozom.

típusát (eldöntendő, kiegészítendő vagy választó); azt, hogy tagadó-e; illetve, hogy tartalmaz-e valamilyen partikulát (*vajon, ugye, talán* stb.). Mindezen tulajdonságok szerint szűrhetők és kereshetők az adatok. Az e tanulmány *Három esettanulmány: Eldöntendő kérdések – Valódi kérdések?* részében bemutatandó esettanulmányok adatainak az összefüggéseire is a Qospel adatbázis segítségével bukkantam rá. Jelenleg az adatbázisban a Lukács- és a János-evangélium kérdései szerepelnek; az adatbázis fejlesztés alatt áll, adatai ellenőrzésre szorulnak, így egyelőre nem publikus.

A fenti módszerrel a Lukács-evangéliumban 176, a János-evangéliumban pedig 207 kérdést azonosítottam, nem téve különbséget a főmondati és a beágyazott kérdések között. Ezek közül Lukácsnál 91-nek, Jánosnál pedig 67-nek Jézus a beszélője. Jézus kérdései közül Lukácsnál 72, Jánosnál pedig 54 a főmondati kérdés. A főmondati eldöntendő kérdések száma Lukácsnál 20, Jánosnál pedig 28. A 4. rész esettanulmányai a Jézus által feltett eldöntendő kérdések formáit mutatják be.

A Lukács-evangélium kérdései

Szent Lukács evangéliuma a leghosszabb a szinoptikus evangéliumok (Márk, Máté, Lukács) között; a 80-as években született valahol Görögországban. Szerzője egy Lukács nevű orvos, aki Szent Pál kísérője volt, és aki nem volt szemtanúja az evangéliumában elbeszélte eseményeknek (ezt expliciten elmondja). Címzettje *Teofil* (Lk 1,3), aki vélhetően kitalált személy, neve pedig beszélő név ('Istent kedvelő'). Maga a lukácsi mű (az evangélium és az Apostolok cselekedetei) legvalószínűbben hellenizált közegben élő keresztényeknek készülhetett (l. bővebben Kocsis, 2019: 278–291).

Az evangélium Jézus gyermekkorára, és a küldetésére való felkészülése után egy hosszú, Jeruzsálembé tartó utazást beszél el (Lk 9,51–19,45), majd pedig a jeruzsálemi eseményeket, a passiót, Jézus kereszthalálát és feltámadását. A szöveg sok élő jelenetet, találkozásokat beszél el, amelyekben valós párbeszédnek folynak a szereplők között, illetve vannak hosszabb monologikus részek is (pl. a hegyi beszédnek megfelelő „síksági beszéd” (Lk 6,17–49)), amelyekben olykor példabeszédek szerepelnek. Ennek megfelelően, első látásra úgy tűnik, hogy a kérdések egy része nyilvánvalóan retorikai, de vannak az élő párbeszédekben, illetve a példabeszédek szereplői között valódi, információkérő kérdések is.

Lukács evangéliumának magyar fordításában – a fent leírt módszerrel történt feldolgozás szerint – Jézus 91 kérdést tesz fel; ezek túlnyomó többsége főmondati kérdés (73), és csak kisebb része beágyazott (18). A 73 főmondati kérdésből mindössze 17-re van válasz, illetve valamilyen felelet,¹² és 21-et ítélttem úgy, hogy várna választ rá a kérdező. Mindebből – egyelőre az adatok részletes vizsgálata nélkül – az a hipotézis fogalmazható meg, hogy a kérdések

¹² Válasznak tekintem azt a megnyilatkozást, amely szemantikai értelemben (l. a *Kérdő mondatok és kérdések* részt) megadja az információt, amelyre a kérdés vonatkozik; feleletnek tekintek a kérdésre adott minden más reakciót.

nagy része retorikai, szövegszervező eszköz Lukács evangéliumának vizsgált magyar verzióiban. A kérdőjeles mondatok formáját, mondattípusát tekintve előzetes elemzésem szerint 53 tekinthető formailag kérdő mondatnak (vagy annak is – vö. ezt a kérdő mondatok intonációjáról mondottakkal a *Kérdő mondatok és kérdések* részben); a többi mondattípusba sorolható példák is vannak: 5 kijelentő, 5 felszólító, 5 felkiáltó, továbbá 2 *ügyé*-t tartalmazó kérdés (utóbbiak mondattípusáról részletesebben l. Molnár, 2019).

A János-evangélium kérdései

Szent János evangéliuma a legkésőbbi az evangéliumok közül; a 90-es években keletkezhetett, Efeszoszban. Az elbeszélő-szerző magára úgy utal, mint „a tanítvány, aki Jézus szeretett”; biztosra vehető azonban, hogy a szerző nem azonosítható János apostollal. A szöveg a pogányságból megtért keresztényeknek íródhatott (l. bővebben Kocsis, 2019: 327–361).

A szöveget a prolóógus (Jn 1,1–18) és az epilógus (Jn 21,1–23; függelék Jn 21,24–25) foglalja keretbe. A kereten belül pedig két nagy rész azonosítható, a „Jelek könyve” (Jn 1,19–12,50), amely hét csodának az elbeszélését tartalmazza, hosszú párbeszédekkel és meggyőző részekkel; és a „Dicsőség könyve” (Jn 13,1–20,29), amely Jézus szenvedését, kereszthalálát és feltámadását beszéli el. János evangéliumának a középpontjában Jézus identitásának a kérdése áll: Ki ő? Honnan jött? Kinek tartják őt? Hisznek-e benne? Douglas Estes (2013) egy egész monográfiát szentel a János evangéliumában Jézus által feltett kérdések vizsgálatának. Arra mutat rá, mennyire retorikai, illetve pedagógiai célúak ezek a kérdések: elsődleges funkciójuk emlékeztetni a hallgatóságot a közös tudásra, és abból új következtetéseket levonni.

A János-evangélium vizsgált magyar fordításában Jézus 67 kérdést tesz fel, ezek túlnyomó többségét (54-et) direkt, főmondati formában. Az 54 főmondati kérdésből 39-re érkezik válasz vagy valamilyen felelet; bár megítélésem szerint csupán 23 olyan van, amely valóban vár is választ az adott kontextusban. Mindezek alapján igazolódni látszik Estes (2013) megállapítása, hogy a kérdések jórészt pedagógiai célúak. Formájukat tekintve a vizsgált megnyilatkozások többsége a kérdő mondattípusba tartozik; az egyéb előforduló mondattípusok között 12 kijelentő, 1 felszólító mondat és egy *ügyé*-t tartalmazó kérdés van.

A továbbiakban közelebbről és kifejezetten nyelvészeti (formai és pragmatikai) szempontból vizsgálom meg a Lukács- és a János-evangélium magyar fordításaiban Jézus által feltett kérdéseket. Megfigyeléseimet három jelenség köré csoportosítom: a fordításonként eltérő mondattípusok (*Első esettanulmány: Eltérő magyar fordítások a mondattípusok szintjén*), az elfogult kérdések (*Második esettanulmány: Elfogult kérdések*) és az információt kérő kérdések (*Harmadik esettanulmány: Információt kérő kérdések*) témája köré, rövid esettanulmányok formájában.

Három esettanulmány: Eldöntendő kérdések – Valódi kérdések?

Az alábbiakban három esettanulmányon keresztül szeretném bemutatni, milyen kérdéseket és meglátásokat tud hozzáadni bizonyos evangéliumi szöveghelyek értelmezéséhez egy nyelvészeti elemzés. Az esettanulmányokban a választott két evangéliumban a Jézus által feltett eldöntendő kérdéseket vizsgálom meg.

Első esettanulmány: Eltérő magyar fordítások a mondattípusok szintjén

Ahogy fentebb, *A Qospel adatbázis* részben bemutattam, a Qospel adatbázisba azok a potenciális kérdések kerültek be, amelyek az alapul választott KNV-1997 fordításban „?”-lel szerepeltek.¹³ Több példa van arra, hogy a különböző magyar fordítások különböző mondattípussal adják vissza ugyanazt a szöveghelyet.¹⁴ Az első esettanulmányban ennek a különböző eseteire hozok példákat azzal a céllal, hogy megmutassam, milyen szempontokat adhat hozzá e fordítási megoldások nyelvészeti elemzése a szöveghelyek értelmezési lehetőségeihez.

Eltérő mondattípusok: kérdő vagy felkiáltó?

Vannak olyan konstrukciók a magyarban, amelyek formailag kérdőnek tűnhetnek, de tartalmilag felkiáltást fejeznek ki, ilyenek a következők (l. bővebben Lipták, 2006):

- (5) a. Milyen jó ez a film!
- b. Micsoda felfordulás volt ott!
- c. Mennyire szeretem ezeket a nyárestéket!
- d. Hát nem lekéstem a buszt!?

Az (5a–c) példáiban kérdőszavas konstrukciók szerepelnek, az (5d)-ben pedig egy negatív formájú eldöntendő kérdés. Az a közös bennük, hogy ezek a formák a kérdő mondatoknak bizonyos tulajdonságait viselik magukon: kérdőszó van bennük, illetve az (5d)-ben az igekötő-ige sorrendből arra következtethetnénk, hogy ez egy ún. külső-tagadás olvasatú negatív kérdő mondat ('Hát nem igaz az, hogy lekéstem a buszt?'; l. Gyuris, 2016, 2018b), de mégsem kérdést fejeznek ki. A jelenség tehát a mindennapi beszélt nyelvben sem ismeretlen, és az evangéliumok szövegében is találunk hasonló példákat. János evangéliumában, amikor Jézus az „élet kenyeréről” beszél (Jn 6,30–40), a hallgatósága értetlenkedik, vagy egyenesen megütközik a kijelentésein, amire Jézus a következőképpen reagál:

¹³ Tisztában vagyok azzal, hogy ezzel a módszerrel nem találtam meg az összes potenciális kérdést.

¹⁴ Mivel a görög szövegekben nem szerepelnek írásjelek, a fordításban a mondattípusok megválasztása szükségképpen értelmezési folyamat eredménye.

- (6) Jn 6,61–62¹⁵
- a. ⁶¹Jézus tudta magában, hogy tanítványai emiatt zúgolódnak, ezért azt mondta nekik: „**Megbotránkoztat ez titeket?** ⁶²**Hát ha majd látjátok az Emberfiát fölmenni oda, ahol azelőtt volt? (...)**” [KNV-1997]
 - b. ⁶¹Jézus tudta, hogy tanítványai méltatlankodtak miatta, azért így szólt hozzájuk: „**Botránkoztatok rajta?** ⁶²**Hát ha majd azt látjátok, hogy az Emberfia fölmegey oda, ahol azelőtt volt!** [SZIT-1973]
 - c. ⁶¹Mivel pedig Jézus jól tudta, hogy ezért zúgolódnak a tanítványai, így szólt hozzájuk: **Ez megbotránkoztat titeket?** ⁶²**Mi lesz, ha majd meglátjátok az Emberfiát felmenni oda, ahol előzőleg volt?** [RUF-2014]
 - d. ⁶¹Tudván pedig Jézus ő magában, hogy e miatt zúgolódnak az ő tanítványai, monda nekik: **Titeket ez megbotránkoztat?** ⁶²**Hát ha meglátjátok az embernek Fiát felszállani oda, a hol elébb vala?!** [KG-1908]

A (6)-os példában látható, hogy a különböző fordítások különböző írásjelekkel, és különböző szerkezetekkel adják vissza ezt a szöveghelyet. A (6c)-ben szereplő fordítást kivéve Jézus második kérdése nem válik explicitté, hanem implicit marad. Mert valójában itt két kérdésről van szó, amelyek összefüggésben állnak egymással, de egyik sem azzal a szándékkal hangzik el, hogy a kérdező információt szerezzen a címzettekől. Ez magyarázza azt, hogy a különböző fordítások különböző mondatvégi írásjeleket használnak a második – a RUF-2014 kivételével hiányosan megfogalmazott – kérdés végén. A következőképpen lehetne kibontani az explicit tartalmát ennek a szöveghelynek:

- (7) Jól látom, hogy az élet kenyeréről szóló tanítás láthatólag megbotránkoztatott titeket? De ha már ez is megbotránkoztatott titeket, hogyan fogtok akkor reagálni, amikor azt látjátok majd, hogy felmegyek oda, ahol előzőleg voltam?

A szöveghelyből világos, hogy Jézus nem azért kérdez, mert információra van szüksége, a kérdés ilyen módon verbális választ nem vár, és a szöveghely kontextusából ki is derül, hogy nincs is rá megfogalmazott válasz. Azonban néhányan, éppen e kérdés után, elpártolnak tőle. És éppen ez ezeknek a jézusi kérdéseknek a funkciója: arra sarkallja a címzetteket, hogy gondolkodjanak el a számukra igaz válaszokon, és annak megfelelően cselekedjenek.

Milyen értelmezési különbségeket engednek meg a (6)-ban szereplő különböző fordítások? Az eltérő mondatvégi írásjelek különböző dallamokkal

¹⁵ Az egyes igehelyek magyar fordításaiból – helytakarékossági célból – csak azokat közlöm, amelyek az itt tárgyalt nyelvi jelenségek szempontjából relevánsak, érdekesek. Így az egyes példáknál nem található meg az összes felhasznált fordítás.

teszik ejthetővé ezt a szöveghelyet.¹⁶ A mondattípusokhoz járuló különféle intonáció pedig ennél a példánál elsősorban a beszélő attitűdjéről árulkodhat: a felkiáltójel inkább felháborodott, mérges vagy csalódott jézusi attitűdöt jelenít meg, míg a kérdőjel, illetve a semleges kérdő intonáció inkább egy tanítói, pedagógusi attitűdöt sugall.

Eltérő mondattípusok: kérdő vagy kijelentő?

Ahogy fentebb, a 2.1. részben volt róla szó, az eldöntendő kérdő mondatot a magyarban az *-e* partikula hiánya esetén csak az intonáció különbözteti meg a kijelentő mondatról. Ugyanakkor azt is láthattuk, hogy a kijelentőtől eltérő intonáció is többféle lehet (l. semleges vs. deklaratív kérdések). A vizsgált evangéliumokban is találunk olyan szöveghelyeket, amelyekben a fordítások különböznek abban, hogy kérdő vagy kijelentő mondatral fordítanak-e le egy-egy megszólalást. Erre láthatunk példát a (8)-ban.

(8) Jn 1,50

- a. Jézus erre így szólt: „Mivel azt mondtam neked: láttalak a fügefa alatt, **hiszel?** Nagyobb dolgokat fogsz majd látni ezeknél.” [KNV-1997]
- b. Jézus ezt felelte neki: „Mivel megmondtam, hogy láttalak a fügefa alatt, **hiszel.** De nagyobb dolgokat is fogsz még látni.” [SZIT-1973]
- c. Jézus így szólt: „**Azért hiszel, mert** azt mondtam: Láttalak a fügefa alatt. Nagyobb dolgokat fogsz látni ennél.” [BD-1951]
- d. Jézus így válaszolt neki: Mivel azt mondtam neked, hogy láttalak a fügefa alatt, **hiszel?** Ennél nagyobb dolgokat fogsz látni. [RÚF-2014]

Jézus Natanaelnek¹⁷ címzi ezt a két mondatot, aki nem reagál Jézus szavaira. Egyetértés esetén nem is vár reakciót a kijelentés, de persze lehetne rá válaszolni, amennyiben kérdésként értelmezzük. Látható, hogy az idézett fordítások közül (8a–b) és (8d) azonos szerkezetűek; és a (8a) és (8d) csak abban különbözik (8b)-től, hogy míg az utóbbi pontot használ a mondat végén, addig az előbbieket kérdőjelet.¹⁸ Milyen következményei lehetnek a szöveghely értelmezésére nézve ennek az apró különbségnek?

Ha pont a mondatvégi írásjel, mint a (8b–c)-ben, akkor világos, hogy Jézus megállapítást tesz a Natanael viselkedésében beállt változás alapján. Natanael megelőző szavai alapján („Mester, te vagy az Isten Fia, te vagy Izráel királya!”) következtetést fogalmaz meg a maga és mindenki más számára („hangosan

¹⁶ Érdeemes lenne a továbbiakban a különböző változatok felolvasott (hangoskönyv vagy akár liturgikus felolvasás keretében) verzióit is megvizsgálni. Ez egy későbbi vizsgálat tárgya lehet.

¹⁷ A tulajdonnevek írása a különböző magyar fordításokban különböző lehet. Ebben a tanulmányban a KNV-1997 fordítás által használt változatokat veszem át.

¹⁸ A görögben a mondat kérdő jellege nincs explicit módon jelölve.

gondolkodik”). Ha kérdőjel a mondatvégi írásjel, akkor automatikusan úgy értjük, hogy a címzett elsősorban Natanael, akivel előzőleg is párbeszédben állt. Hangosan kiejtve ezt a mondatot tapasztalhatjuk, hogy nem tudjuk semleges kérdésként olvasni: ebben az esetben ugyanis csak a *hiszel* szón indulna emelkedő-eső (kérdő) dallam; ezzel szemben deklaratív kérdésként, minden összetevőn emelkedő-eső dallamot indítva ki tudjuk ejteni Jézus mondatát. Ha pedig Jézus kérdése deklaratív, akkor ez azon túl, hogy egy, a kontextusban már ismert információt fogalmaz meg, Jézus attitűdjét (csodálkozását, esetleg megütközését) is kifejezi. Bármelyik értelmezésről is legyen szó, a mondatnak kiemelő szerepe van, ráirányítja a figyelmet arra, hogy mitől változott meg Natanael Jézushoz való viszonyulása; ez pedig gondolkodásra készíti a címzettet, és az olvasót is.

Eltérő mondattípusok: *ugye?* vagy *ugye*.

Az *ugye* partikula használható kérdésekben és állításokban is; kérdő használata a korábbi, és az írott nyelvben inkább elfogadott, míg állító használatában inkább beszélt nyelvi jelenség. Az *ugyé*-s kérdés olyan esetben használatos, amikor a beszélőnek valamilyen kontextuális információ alapján határozott elképzelése van a kérdésre adott igaz válaszról, és azt a választ kívánja ellenőrizni, azaz egy bizonyos információ megerősítését várja. Az *ugyé*-s állításokban a partikulának az a funkciója, hogy jelölje, hogy a mondat által kódolt információ a beszélő szerint a közös tudás része (l. Gyuris, 2009, 2018; Molnár, 2019).¹⁹ A vizsgált evangéliumfordításokban is van néhány előfordulása az *ugyé*-nek: Lukácsnál és Jánosnál is 9-9 előfordulás a vizsgált fordításokban. Ezek közül a (9)-ben olyan esetre láthatunk példát, ahol az *ugyé*-s mondat valamely fordításokban kérdőjellel, másokban ponttal szerepel, ami egyértelműen jelöli, hogy az egyik kérdést, a másik viszont állítást valósít meg.

(9) Lk 12,6

- a. Öt verebet **ugye** két fillérért adnak? Isten mégsem feledkezik meg egyről sem közülük. [KNV-1997]
- b. Öt verebet **ugye** két fillérért adnak. De Isten egyről sem feledkezik meg közülük. [BD-1951]
- c. **Nemde** öt verebet meg lehet venni két filléren? és egy sincs azok közül Istennél elfelejtve. [KG-1908]

A szöveghely értelmezésében árnyalatnyi különbséget okoz a mondatvégi írásjel: Míg az *ugyé*-s kérdés rendszerint vár valamilyen, alapesetben megerősítő választ, addig az *ugyé*-s állításra nem kell a beszélgetőpartnernek reagálnia, az *ugye* pusztán azt jelöli, hogy a mondat tartalma a közös tudás része. A szöveghely kontextusát nézve láthatjuk, hogy a megnyilatkozásra nem érkezik

¹⁹ Ezek az *ugye* partikula tipikus használatai, amelyek mellett vannak még ritkább, marginálisabb használatok is; ezekről l. Molnár (2019)-et.

explicit reakció, illetve a rá adható válasz teljesen evidens. Így a kérdőjeles változatban retorikai kérdésként értelmezhetjük az *ügyé-s* megnyilatkozást. A rá következő megnyilatkozásból azt is láthatjuk, hogy valóban két állítás van itt összekapcsolva a *mégsem*, a *de*, illetve *és (... sincs)* kötőszókkal. A (9) példa azt is illusztrálja, hogy az *ügyé-s* kérdés retorikai használata közel áll az *ügyé-s* állítás használatához bizonyos kontextusokban.

Második esettanulmány: Elfogult kérdések

A második esettanulmányban elfogult kérdéseket fogok bemutatni a vizsgált evangéliumfordításokban. Ahogyan a *Kérdő mondatok és kérdések* részben volt szó róla, abban az esetben tekintünk egy kérdést elfogultnak, ha a beszélője nem teljesen tudatlan, vagy elvárásmentes a választ illetően, így a célja nem pusztán vagy nem elsősorban az információszerzés.

Negatív eldöntendő kérdés

A fenti (3–4) példákban láthattuk, hogy a semleges és az elfogult kérdések nem ugyanazokban a beszédhelyzetekben használhatóak sikerrel. Ladd (1981) az angolra vonatkozó megfigyelését, miszerint az azonos elemekből felépülő pozitív és negatív eldöntendő kérdések nem cserélhetőek fel egymással adott helyzetekben, magyar példákon is igazolhatjuk.

Az evangéliumfordításokban viszonylag nagy arányban fordulnak elő negatív eldöntendő kérdések a Lukács-evangéliumban az alapul választott KNV-1997-fordításban 10, míg a János-evangélium azonos fordításában 11 található. (Míg pozitív eldöntendő kérdésből az Lukácsnál szintén 10, míg a Jánosnál 18 található.) Mit fejeznek ki a negatív eldöntendő kérdések? – Lássunk erre néhány példát!

- (10) Jn 3,10
Jézus azt felelte neki: „Te Izrael tanítója vagy, **és nem tudod ezeket?** (...)” [KNV-1997]

Jézus a (10)-ben olvasható megnyilatkozást Nikodémusnak címzi, aki nem válaszol rá; a kontextusból pedig azt látjuk, hogy Jézus nem is vár választ. Hogy hogyan értelmezzük Jézus kérdését, az nagyban függ attól, hogy milyen dallammal képzeljük el ezt a megnyilatkozást. Az első tagmondat (*Te Izrael tanítója vagy...*) elképzelhető kijelentő mondati, eső dallammal. A második tagmondat azonban nem képzelhető el a semleges eldöntendő kérdő mondatok tipikus intonációjával (ebben az esetben az *ezeket* szón indulna csak az emelkedő-eső dallam, amelynek a csúcsa a *-ze-* szótagon lenne), hanem csak többszörös emelkedő-eső dallammal, azaz deklaratív kérdésként.²⁰ Erre a

²⁰ Érdemes azt is megemlíteni, hogy az egész összetett megnyilatkozás is elképzelhető a deklaratív kérdésekre jellemző, többszörös emelkedő-eső dallammal.

megnyilatkozás kontextusából van bizonyítékunk: Nikodémus éppen arról tesz tanúbizonyságot a Jézussal folytatott párbeszédben, hogy valóban nem érti azt, amiről Jézus beszél. Jézus tehát elég biztos benne, hogy Nikodémus nem tudja; kérdése nem vár megerősítést, vagy további információt, sokkal inkább a beszélő viszonyulásáról, attitűdjéről árulkodik: a beszélő csodálkozását, esetleg megrökönyödését, felháborodását fejezi ki. Ezzel együtt ráirányítja Nikodémus és az olvasó figyelmét a két tagmondat tartalma közti ellentmondásra.

A (11)-ben egy olyan negatív eldöntendő kérdést látunk, amelynek ún. külsőtagadás-olvasata van (l. Gyuris, 2016): 'Nem úgy van, hogy tizenkét órája van a nappalnak?' Ez a kérdés nem vár választ, nem elsősorban a formája, hanem inkább a tartalma miatt. Szerepe, hogy emlékeztesse a hallgatót (és az olvasót) a közös tudásuk egy evidensen igaz elemére. Ilyen értelemben a (11)-ben szereplő kérdés retorikai eszköz.

- (11) Jn 11,9
Jézus így válaszolt: „**Nem tizenkét órája van a nappalnak?** Ha valaki nappal jár, nem botlik meg, mert látja e világ világosságát, (...)” [RÚF-2014]

A (12)-ben található kérdés kontextusa jóval bonyolultabb, mint az eddigieké. Ez a kérdés a feltámadás után hangzik el; a feltámadott Jézus teszi fel az „emmauszi tanítványoknak” (Lk 24,13–35) saját magával kapcsolatosan. De a beszélgetőpartnerei ezen a ponton még nem tudják őt azonosítani, azt hiszik róla, hogy egy idegen ember. Szerkezetileg a (12) nagyon hasonló a (11)-hez; itt is egyértelmű, hogy a negatív kérdésnek külsőtagadás-olvasata van: 'Hát nem úgy van, hogy ezeket kellett elszenvednie a Krisztusnak?' Nem vár választ, és nem is érkezik rá (verbális) válasz a kontextusban. A (12)-ben található kérdés funkciója azonban nem az, mint a (11)-ben található: itt Jézus kérdése segít a címzetteknek levonni egy következtetést, amiből aztán, jóval később, az elbeszélés végére születik meg a felismerés, hogy magával a feltámadott Jézussal találkoztak.²¹

- (12) Lk 24,26
Hát nem ezt kellett-e elszenvednie a Krisztusnak, és így megdicsőülnie? [RÚF-2014]

Az evangéliumokban előforduló negatív formájú eldöntendő kérdések sokszor nem várnak választ, és retorikai szerepük van. A (13)-ban a János-evangélium egyetlen olyan negatív eldöntendő kérdését idézzük, amely ténylegesen választ vár, és meg is válaszolja a beszélgetőpartner.

²¹ Érdemes felhívni arra a figyelmet, hogy itt az olvasó számára nem ilyen funkciót tölt be a kérdés, hiszen az olvasót a narrátor beavatja abba, hogy maga Jézus az, aki ezt kérdezi a tanítványoktól.

- (13) Jn 8,10
Jézus főlegyenesedett, és azt mondta neki: Asszony, hol vannak ők?
Senki sem ítélte el téged? [KNV-1997]

Ezt a kérdést Jézus a házasságtörő asszonynak teszi fel (Jn 8,3–11). A kérdés a helyzetben nem semleges: mindazok, akik az asszonyt elítélve vádolták, már eloldalogtak, és csak az asszony maradt ott Jézussal. A kérdésre adandó válasz tehát a helyzetben teljesen egyértelmű, a megszólított mégis expliciten válaszol rá („Senki, Uram!”). Érdekes azt is megjegyezni, hogy ezt a kérdést ebben a kontextusban nem tudjuk a deklaratív kérdések jellegzetes dallamával kiejteni: formailag tehát valódi negatív formájú kérdő mondat, és mint ilyen, kivételes a János-evangéliumban.²²

ugye vagy nem

Elfogult kérdéseket különböző nyelvi formákkal lehet megvalósítani. Az előzőekben láthattunk példákat deklaratív kérdésekre, negatív formájú eldöntendő kérdésekre. A (14)-ben pedig arra láthatunk példát, amikor a különböző magyar fordítások eltérő megoldásokkal élnek az elfogultság kifejezésében.

- (14) Jn 11,40
- a. Jézus azt felelte neki: „**Nem azt mondtam** neked, hogy ha hiszel, meglátod Isten dicsőségét?” [KNV-1997]
 - b. Jézus így felelt: „**Nemde azt mondtam**: ha hiszel, meglátod Isten dicsőségét?” [SZIT-1973]
 - c. Jézus így válaszolt: – **Ugye megmondtam** neked, hogy ha hiszel, meglátod Isten dicsőségét? [STL-2017]
 - d. Jézus azonban ezt mondta neki: **Nem mondtam-e** neked, hogy ha hiszel, meglátod az Isten dicsőségét? [RÚF-2014]
 - e. Monda néki Jézus: **Nem mondtam-é** néked, hogy ha hiszel, meglátod majd az Istennek dicsőségét? [KG-1908]

A kérdést Jézus teszi fel Mártának, közvetlenül Lázár feltámasztása előtt (Jn 11,1–44); ha a teljes jelenetet tekintjük mint ennek a kérdésnek a kontextusát, tudjuk, hogy Jézus és Márta között valóban már lezajlott egy párbeszéd (Jn 11, 21–27), és ennek bizonyos elemére utal vissza Jézus ebben a megnyilatkozásában. Elsődleges szándéka tehát az, hogy Mártát emlékeztesse arra az ígéretre, ami már korábban elhangzott, és amiben Márta bízhat.

Miben különböznek az eltérő megfogalmazások a különböző fordításokban? Látható, hogy alapvetően kétféle fordítási megoldás van: vagy negatív formájú

²² Ezzel a megfigyeléssel összhangban áll, hogy a házasságtörő asszonyról szóló perikópa eredete és szerzősége évszázadok óta vitatott. Egyes feltevések szerint eredetileg nem volt a jánosi szöveg része, hanem a később került az evangéliumba. Jellegzetességeit tekintve inkább a Lukács-evangéliumba illik.

kérdés szerepel (14a; d–e), vagy pedig valamilyen partikulával (*nemde, ugye*) megalkotott ún. utókérdés (14b–c). A negatív formájú eldöntendő kérdés (14a)-ban az *-e* kérdő partikula nélkül, míg (14d–e)-ben a partikulával együtt szerepel. A partikula nélküli változat kiejthető a deklaratív kérdésekre jellemző, többszörös emelkedő-eső dallammal, míg az *-e* partikulás változat nem (mivel az nem lehet kijelentő mondat). Így az utóbbi lehetővé tesz egy semlegesebb olvasatot (Jézus pusztán emlékeztetni akarja Mártát), míg az előbbi a beszélő csodálkozó vagy egyenesen szemrehányó attitűdjét is megengedi az értelmezésben. További különbség, hogy míg a (14a)-ban az *azt mondtam* szórend miatt csak a külsőtagadás-olvasat érhető el ('Nem úgy van, hogy azt mondtam neked...'), addig a (14d–e)-ben igekötő, illetve más igemódosító nélkül szerepel az ige, így megengedi a szórend mind a belső-, mind pedig a külsőtagadás-olvasatot. A (14b)-ben szereplő változatban a *nemde* nagyon hasonló olvasatot enged meg, mint a (14a). Mindez pedig azt eredményezi, hogy a (14d–e)-ben szereplő mondatok inkább olvashatók valódi kérdésként ('emlékeztess, hogy mondtam-e!'), míg a (14a–b)-ben szereplők kevésbé értelmezhetőek valódi kérdésként. Az elfogultsági skála szélső pontján a (14c)-ben szereplő kérdés áll: ez a fajta megfogalmazás egyértelműen retorikai kérdésnek (azaz állításnak: 'megmondtam') prezentálja Jézus megnyilatkozását.²³

Harmadik esettanulmány: Információt kérő kérdések

A fentiekben sok olyan példát láttunk az evangéliumokból, amelyekben formai vagy használati szempontból speciális kérdések szerepelnek. Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy vannak-e egyáltalán az evangéliumokban semleges, pusztán információt kérő kérdések. És ha vannak, használ-e ilyeneket Jézus is, vagy csak a többi szereplő? A harmadik és egyben utolsó esettanulmányban ezt a kérdést vizsgálom meg.

Pozitív eldöntendő kérdés

A magyarban a pozitív eldöntendő kérdések *-e* partikulával jelölt változata tekinthető az eldöntendő kérdőmondati formák közül a legsemlegesebbnek (Gyuris, 2017). A (15)-ben erre látunk példát. A kérdést Jézus teszi fel a Betezda fürdőnél egy béna embernek, aki ott várakozik (Jn 5,1–18).

- (15) Jn 5,6
 a. Mikor Jézus meglátta őt, hogy ott fekszik, és megtudta, hogy már sok idő óta van így, megkérdezte tőle: „**Akarsz-e** meggyógyulni?” [KNV-1997]

²³ Hasonló példákat találunk még a következő helyeken: Jn 4,35; Jn 7,19a; Jn 10,34.

- b. Amikor látta Jézus, hogy ott fekszik, és megtudta, milyen hosszú ideje, megkérdezte tőle: – **Akarsz egészséges lenni?** [STL-2017]

Az olvasó a narrátortól tudja, hogy az ember, akit Jézus megszólított, 38 éve béna, és az idézett versből kiderül, hogy maga Jézus is tudja, hogy nagyon régóta várja ott hiába a gyógyulást. Jézus pedig ezzel a kérdéssel szólítja meg, ami a (15)-ben szerepel. A (15a)-ban levő változat az *-e* kérdő partikulát használja, ahogyan a vizsgált magyar fordítások többsége. A (15b)-ben levő változatban nincs *-e*, tehát ez egy intonációsán jelölt pozitív eldöntendő kérdés. Ez utóbbi nem képzelhető el ebben a kontextusban többszörös emelkedő-eső dallammal, tehát ebben a formában is csak semleges kérdésként értelmezhető. A kérdés választ vár, és érkezik is rá válasz: „A beteg azt felelte: »Uram, nincs emberem, aki, amikor felkavarodik a víz, bevigyen engem a tóba. Mire pedig én odaérek, más megy be előttem.«” A válaszból az is látható, hogy a megszólított nem szó szerint érti Jézus kérdését, hanem inkább magyarázatot ad arra, hogy miért nem gyógyult még meg.

Látható tehát, hogy a (15)-ben szereplő kérdésével Jézus nem egy nyilvánvaló következtetésnek a levonását akarja segíteni, hanem valós kérdést fogalmaz meg, amely nyitott abban az értelemben, hogy a válasz, bár nyilvánvalónak tűnhet a kontextusból, el kell, hogy hangozzék, méghozzá a megszólított részéről. És bár a beteg által adott felelet csak implicite tartalmazza a választ Jézus kérdésére, az események folyásának, és a beteg gyógyulásának ez egy fontos állomása, hogy ha implicite is, de megválaszolja Jézus kérdését.

A semleges kérdések persze sokszor nem eldöntendő, hanem kiegészítendő kérdések, amelyek kívül esnek ennek a tanulmánynak a látókörén. Egy példát mégis érdemes itt megemlíteni. A (16)-ban található kérdés a csodálatos kenyérszaporítás előtt hangzik el (Jn 6,1–15). Érdekessége, hogy Jézus egy teljesen semleges kérdést tesz fel Fülöpnek. A kérdés formájából nem derül ki, hogy Jézusnak mi a szándéka; úgy tűnik, hogy pusztán információt kér, nincs a mondatban semmilyen grammatikai eszköz, amely a kérdés retorikusságát vagy pedagógiai jellegét jelölné.

(16) Jn 6,5

Amikor Jézus fölemelte szemét és látta, hogy nagy sokaság közeledik hozzá, megkérdezte Fülöptől: „**Honnan veszünk kenyeret, hogy ehessenek?**” [KNV-1997]

A kontextusban azonban a narrátor az olvasó számára elárulja Jézus szándékát: „Ezt pedig azért mondta, hogy próbára tegye őt, mert ő maga tudta, mit akar tenni” (Jn 6,6). Fülöpnek a kérdésre adott válaszából az is látszik, hogy ő maga is egy teljesen hétköznapi, eldöntendő kérdésnek értelmezi: „Kétszáz dénár árú kenyér sem elég nekik, hogy mindegyiknek csak valami kevés jusson.” (Jn 6,7),

sőt a többi tanítvány is: „Van itt egy fiú, akinek van öt árpakenyere és két hala. De mi ez ennyinek?” (Jn 6,9). Mindebből az látható, hogy míg Jézus szándéka szerint pedagógiai céllal kérdez, és ebbe a szándékába az olvasó is be van avatva a narrátor által, addig a közvetlen címzettek, a tanítványok teljesen semleges, információkérő kérdésnek értelmezik a kérdést, és csak a későbbiek folyamán fog számukra kiderülni, hogy mi is volt Jézus valódi szándéka ezzel a kérdéssel.

A (17)-ben egy olyan szöveghely különböző magyar változataira látunk példát, ahol az idézett fordítások abban térnek el, hogy az egyik megengedi a semleges olvasatot, a másik nem.

- (17) Lk 22,35
- a. Azután ezt kérdezte tőlük: Amikor kiküldtelek titeket erszény, tarisznya és saru nélkül, **volt-e hiányotok valamiben?** [RÚF-2014]
 - b. Azután ezt mondta nekik: – Amikor elküldtelek titeket erszény, tarisznya és saru nélkül, **miben szenvedtetek hiányt?** [STL-2017]

Az *-e* a semleges kérdés jelölője; a fordítások a (17b)-ben idézett kivételével ezt a formát használják. A kontextusból sejthetjük, hogy Jézus, amikor ezt a kérdést felteszi tanítványainak, maga emlékezik a felidézett eseményre, és vélhetően a szándéka is az, hogy a tanítványok emlékezetébe idézze azt az eseményt, amire a kérdés utal. A (17b)-ben olvasható kérdés azonban valódi kérdésként nem, csak retorikai kérdésként értelmezhető (‘semmilyen nem szenvedtetek hiányt’), míg a többi fordítás megengedi, hogy valódi kérdésként értelmezzük.²⁴ Jézus kérdése választ vár a tanítványoktól, és érkezik is rá felelet: „Semmilyen – válaszolták” (Lk 22,35b).

Kérdések a feltámadás után

Utolsóként Jézusnak a feltámadás után feltett kérdéseire mutatunk néhány példát. Jézus, feltámadása után, kérdésekkel kezdeményez beszélgetést azokkal, akiknek megjelenik. A (18)-ban egy olyan kérdő mondatot látunk, amely kérésként értelmezendő; a reakció nem is verbális: „Erre adtak neki egy darab sült halat” (Lk 24,42).

- (18) Lk 24,41
Mivel örömben még mindig nem hittek, és csak csodálkoztak, azt mondta nekik: „**Van itt valami ennivalótok?**” [KNV-1997]

²⁴ Ha nem retorikai kérdésként értelmeznénk a (17b)-ben szereplő megnyilatkozást, akkor Jézus kérdésének hamis előfeltevést kéne tulajdonítanunk, ami az adott kontextusban nem eredményezne koherens olvasatot.

A (18)-ban szereplő kérdéshez nagyon hasonló a (19)-es; itt azonban a kérdő mondatot a címzettek valódi kérdésként értelmezik, és válaszolnak is rá: „Azt felelték: »Nincsen!«” (Jn 21,5b).

- (19) Jn 21,5a
Jézus azt mondta nekik: „**Fiaim**, nincs valami enivalótok?” [KNV-1997]

A (19)-ben szereplő példa egy másik érdekes jellegzetességre is felhívja a figyelmet. Míg a János-evangéliumban Jézus a feltámadása előtt nagyon ritkán alkalmaz megszólítást a kérdéseiben, addig a feltámadás utáni kérdései szinte kivétel nélkül tartalmazzak megszólítást, ahogyan a (19)-ben, úgy (20–21)-ben is.

- (20) Jn 20,15
Jézus megkérdezte tőle: „**Asszony**, miért sírsz? Kit keresel?” [KNV-1997]

- (21) Jn 21,15
Miután ettek, Jézus megkérdezte Simon Pétert: „**Simon, János fia**, jobban szeretsz-e engem, mint ezek?” [KNV-1997]

Olyan formai jellegzetesség ez, amely teljesen nyilvánvalóvá teszi, hogy személyesen, a megszólítottak szól a kérdés, tehát nem egyfajta általános, retorikai vagy pedagógiai fogás Jézus részéről, hogy kérdő formát használ. Ennek a formai jellegzetességnek a vizsgálata szintén hozzátehet az egyes szöveghelyek értelmezéséhez, ha tudatában vagyunk annak, hogy feltámadás utáni Jézus másképp kérdez, mint a feltámadás előtti János evangéliumában.

Összefoglalás

A fentiekben azt mutattam be, hogy az evangéliumok magyar fordításaiban előforduló kérdések formája és funkciója nagyon változatos. Amellett igyekeztem érvelni és példákat hozni, hogy a változatos formák szisztematikus nyelvészeti vizsgálata rámutathat a különböző fordítások különböző értelmezési lehetőségeire. Míg a korábbi irodalom Jézus kérdéseit elsősorban mint stiláris, retorikai és pedagógiai eszközöket vizsgálta, én amellet érveltem, hogy Jézus nem minden kérdése retorikai vagy pedagógiai célú, bár ezek vannak többségben. Jézus kérdéseinek egy része valódi, információt kérő kérdésként is értelmezhető, bár a különböző magyar változatok nem egyforma mértékben teszik ezt az olvasatot elérhetővé. Bemutattam továbbá, hogy a két vizsgált evangéliumban találunk hasonló kérdezési stratégiákat, a kérdések használata, és gyakorisága mégis sajátosan jellemző az adott evangéliumra.

Felhasznált bibliafordítások

- BD-1953: *Újszövetségi Szentírás*. Fordította: P. Békés Gellért, OB – P. Dalos Patrik, CO, Róma: Külföldi Magyar Katolikus Akció, 1951. Forrás: Egyesített Bibliaolvasó, <https://ebo.kre.hu/> (Letöltés: 2024.01.10.)
- KG-1908: *Szent Biblia Azaz Istennek Ó És Új Testamentomában Foglaltatott Egész Szent Írás*. Fordította: Károli Gáspár, revideált, revíziós bizottság: Szász Károly, Hunfalvy Pál, Ballagi Mór, Szilády Áron et al. Brit és Külföldi Bibliatársulat, 1908. Forrás: Egyesített Bibliaolvasó, <https://ebo.kre.hu/> (Letöltés: 2024.01.10.)
- KNV-1997: *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*. Fordította: Káldi György, revideált, Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 1997. Forrás: Egyesített Bibliaolvasó, <https://ebo.kre.hu/> (Letöltés: 2024.01.10.)
- RÚF-2014: *Biblia. Revideált új fordítású*. Budapest: Kálvin Kiadó – Magyar Bibliatársulat, 2014. Forrás: Egyesített Bibliaolvasó, <https://ebo.kre.hu/> (Letöltés: 2024.01.10.)
- STL-2017: *Újszövetség*. Fordította: Simon Tamás László. Pannonhalmi Főapátság, 2017. . Forrás: Egyesített Bibliaolvasó, <https://ebo.kre.hu/> (Letöltés: 2024.01.10.)
- SZIT-1973: *Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. Fordította: Szent István Társulat Szentírás-Bizottsága: Rózsa Huba et al., Budapest: Szent István Társulat, 1973. Forrás: Egyesített Bibliaolvasó, <https://ebo.kre.hu/> (Letöltés: 2024.01.10.)

Irodalom

- Botha, E. J. (1991). *Jesus and the Samaritan Woman. A Speech Act Reading of John 4:1–42*. Leiden: E. J. Brill.
- Büiring, D. & Gunlogson, C. (2000). *Aren't Positive and Negative Polar Questions the Same?* (ms.)
- Elbert, P. (2004). An Observation on Luke's Composition and Narrative Style of Questions. *The Catholic Biblical Quarterly*, January 2004, 66/1, 98–109
- Estes, D. (2013). *The Questions of Jesus in John. Logic, Rhetoric and Persuasive Discourse*. Brill, Leiden, Boston.
- Gunlogson, C. (1999). Rising Declaratives. in *Proceedings of WECOL 99*.
- Gyuris, B. (2009). Sentence-types, Discourse Particles and Intonation in Hungarian. in *Proceedings of Sinn und Bedeutung 13*, 157–171.
- Gyuris Beáta (2016). A magyar nyelv tagadósós eldöntendő kérdő mondatainak jelentéséhez. *Jelentés és Nyelvhasználat*, 3, 169–190.
- Gyuris, B. (2017). New perspectives on bias in polar questions: a study of Hungarian -e. *International Review of Pragmatics*, 9/1, 1–50.
- Gyuris, B. (2018a). *Ugye* in Hungarian: towards a unified analysis. In Bartos, H., den Dikken, M., Bánréti, Z. & Váradí, T. (eds.), *Boundaries Crossed, at the Interfaces of Morphosyntax, Phonology, Pragmatics and Semantics* (199–212). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-90710-9_13
- Gyuris, B. (2018b). On two types of polar interrogatives in Hungarian and their interaction with inside and outside negation. In Dimroth, Ch. & Sudhoff, S. (eds.), *The Grammatical Realization of Polarity Contrast: Theoretical, empirical, and typological approaches* [Linguistik Aktuell/Linguistics Today 249] (173–202). John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/la.249>
- Gyuris, B. (2019). Thoughts on the semantics and pragmatics of rising declaratives in English and rise-fall declaratives in Hungarian. In: Gyuris, B., Mády, K. & Reeski, G. (eds.) *K + K = 120: Papers dedicated to László Kálmán and András Kornai on the occasion of their 60th birthdays* (247–280). Budapest: Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences (RIL HAS).
- Gyuris Beáta, Molnár Cecília Sarolta & Mády Katalin (2017). A magyar eldöntendő kérdő mondatok használatának tanulmányozása kísérletes módszerekkel. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, 29, 53–750.
- Hamblin, C. L. (1973). Questions in Montague English. *Foundations of Language*, 10/1, 41–53
- Kálmán László (szerk.) (2001). *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Angelika (2022). A magyar deklaratív kérdések karakterdallamának vizsgálata percpiciós kísérlettel. in Mády Katalin & Markó Alexandra (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXIV*.

- Kocsis Imre (2019). *Bevezetés az Újszövetség könyveibe*. Szent István Kézikönyvek 18., Budapest: Szent István Társulat.
- Kohnen, T. (2010). Religious discourse. In Jucker, A. H. & Taavitsainen, I. (eds.), *Historical Pragmatics* (523–549). Berlin, New York: De Gruyter Mouton.
- Ladd, D. R. (1981). A first look at the semantics and pragmatics of negative questions and tag questions. In Hendrick, R., Masek, C. & Miller, M. F. (eds.), *Papers from the 17th Regional Meeting Chicago Linguistic Society* (pp. 146–171). Chicago: Chicago Linguistic Society.
- Lipták, A. (2006). Word order in Hungarian exclamatives. *Acta Linguistica Hungarica*, 53/4, 343–391. <https://doi.org/10.1556/ALing.53.2006.4.1>
- Molnár Cecília Sarolta (2019). *Speciális kérdések? – Az ugye partikulát tartalmazó megnyilatkozások formája és használata*. Doktori értekezés, ELTE, Budapest. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2019.126>
- Tóth, I. (1999). Negative Polarity Item Licensing in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica*, 46/I–2, 119–117.